

A láthatatlan templom A magyar protestantizmus és a rádiós műsorszórás kezdetei

---

A 20. század elején a rádiós műsorszórás megjelenése új lehetőségeket és kihívásokat hozott az egyházi közösségek számára. A hanghullámok segítségével a lelkipásztorok immár elérhették azokat az embereket, akik személyesen nem vettek részt a templomi szertartásokon; ugyanakkor a rádiózás más világnézetek terjesztői számára is hatékony propagandaeszközt nyújtott. Az egyházak vezetői világszerte megkísérelték a gyorsan népszerűvé váló új kommunikációs eszközt az igehirdetés szolgálatába állítani, a kockázatokat pedig a lehető legkisebbre szorítani. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a magyar protestantizmus hogyan viszonyult a kérdéshez a rádiózás hőskorában.

A budapesti rádió rendszeres adásai 1925. december 1-jén kezdődtek meg, és a programban hamarosan egyházi közvetítések is helyet kaptak.¹ Karácsonykor a belvárosi római katolikus plébániatemplom zenés miséje mellett a Kálvin téri református templomból is közvetítettek istentiszteletet, amelyen Ravasz László dunamelléki püspök hirdette az igét.² A kísérlet jól sikerült, a templomi közvetítések állandósultak a rádió műsorán. A református nyilvánosság nagy része pozitívan fogadta az újdonságot. A Somogy vármegyei Gige község gazdakörének tagjai például „különös élvezettel, nagy lelki haszonnal” követték a karácsonyi közvetítést, és úgy érezték, mintha „dupla karácsonyuk” lett volna.³ A hallgatók többnyire úgy tapasztalták, hogy a közvetítés ténye nem befolyásolja az igehirdetések befogadását, „a hallgatóság hangulata ugyanaz, mintha nemcsak hallás révén, hanem testileg is jelen lettek volna a templomban”.⁴ Egyesek azt is remélték, hogy a rádiós közvetítések a különböző – és egymással gyakran feszült viszonyban álló⁵ – keresztény felekezetek tagjait is közelebb hozzák egymáshoz: „Még a vallási ellentétek is elsimulnak, hiszen a katolikus lelkész szavait a református hívők, a református püspök prédikációját a katolikusok egyforma lelki gyönyörűséggel hallgatják.”⁶

Ennek ellenére bizonyos fenntartások is megjelentek az új médiummal kapcsolatban. A borsodalmegyei egyházmegye lelkészei például állást foglaltak az ellen, hogy egyes településeken a kocsmákban és vendéglőkben hangszórókkal tették hallgathatóvá a rádióműsort, ami tapasztalataik szerint „sokszor az istentiszteletek kigúnyolásához s így a vallásos érzés megsértéséhez” vezetett.⁷ (A probléma kiszáradva megoldódott, hiszen 1930-ban a Kereskedelmi Minisztérium betiltotta ezt a gyakorlatot.⁸) A legfontosabb kétely azonban arra vonatkozott, hogy a gyülekezeti tagok vajon nem akarják-e a rádiós istentiszteletek hallgatásával kiváltani a templomba járást. A fővárosban megjelenő *Egyházi Értesítő* című református orgánum ezért három fő érvet felsorakoztatva azt hangoztatta, hogy a közvetített szertartás nem pótolhatja a személyes részvételt. Ugyanis „a, az istentisztelet közös hitvallás, áldozat, fogadalomtétel; b, egy műszeren keresztül nem kapcsolódhatom bele egy Isten jelenlétét érző hitközösségbe, nem vagyok tényleg jelen Isten színe előtt és nem teszek semmit; c, annak, aki imádni akarja Istent és szereti hittestvéreit, jelen kell lennie a hívek seregében, a gép nem láthat, hallhat és beszélhet helyettünk.”⁹

Ezek az aggodalmak azonban nem tettek szert túl nagy jelentőségre. A Kecskeméten megjelenő *Reformátusok Lapja* című orgánum egyik szerzője például szintén felvetette azt a lehetőséget, hogy a közvetítések miatt csökkenni fog a templomok látogatottsága.

A cikkben ugyanakkor jóval hangsúlyosabban szerepelt egyik barátjának ellenvéleménye, aki szerint éppen ellentétes hatás várható: a közvetítések hatására a templomlátogatók száma nőni fog, hiszen „A szó után az ember látni akarja azt, aki beszél. Templomban nem szeretünk oszlop mögött ülni. Az élet, az arc közvetlen kifejezését nem adja vissza a rádió.” Hangsúlyozta továbbá azt is, hogy az új médium hatalmas lehetőséget jelent a szórványban élő reformátusok számára, akik egyébként csak ritkán juthatnak el templomba: ők egy-egy hívő házánál összejehetnek, imádkozhatnak és a rádión meghallgathatják az igehirdetést. Ez a szempont fokozottan fontos volt a trianoni határ által elválasztott magyar közösségek vonatkozásában is. Az utódállamok kormányai ugyanis ezekről a területekről politikai megfontolásokat követve kitiltották a magyarországi sajtótermékeket,¹⁰ ám a hanghullámokat nem tudták korlátozni. „A trianoni Magyarország népe előtt nem lesz zsandárszurony és mesterséges határ. Az erdélyi hegyek között, a felvidéki hegyes-völgyes vidéken száll a magyar lélek szava. Egy templomi gyülekezetté lesz a nemzet”¹¹ – írta a *Reformátusok Lapja*. Ez a várakozás valóban be is váltotta a reményeket: a trianoni határokon túl egyes református községekben egyenesen a templomban szereltek fel rádiókészüléket, és az egész gyülekezet rendszeresen végighallgatott minden istentisztelet-közvetítést a Kálvin téri templomból.¹²

A rádió jelentőségét hangsúlyozta az elsősorban az értelmiséget megszólító hetilap, a *Református Figyelő* is,¹³ amely azt emelte ki, hogy a hanghullámok segítségével nem csupán a hívő közösségek érhetőek el, hanem a teljes társadalom. „A hívő gyülekezet a kisebbség, a nagyobb, akit meg kell hódítani, a modern kételkedőknek, a hitetlen hívőknek, a bizonyosságok nélkül lézengőknek nagy tömege” – figyelmeztetett. Ezután levonta a tanulságot: a rádióprédikáció „nagy missziói és reprezentatív beszéd minden egyes alkalommal”, ami ezért nem lehet „a kísérletezésnek, a szárnypróbálgatásnak, a bemutatkozásoknak színpada – hanem a református keresztyénség legtisztább megnyilatkozása”.¹⁴

Szintén rendkívül előnyösnek találta a református közösség szempontjából a rádiót Ravasz László püspök, aki olyan előszeretettel használta az új médiumot, hogy 1932-ben megünnepelhette századik rádióprédikációjának megtartását.¹⁵ Ravasz egy interjújában úgy vélekedett, hogy a magyar református közösség szellemi irányítása során „a leghatalmasabb eszköz a rádió, amely a Kálvin-téri szószék kisugárzó erejét kivetíti a magyar nyelven értő reformátusok egyetemére”. A rádiót a könyvnyomtatással és a filmmel azonos súlyú kulturális médiumnak tartotta, és alaptalannak ítélte a félelmet, miszerint a hallgatók elszoknak a templomlátogatástól. „Ha azután statisztikát lehetne csinálni arról, hogy hány új ige-hallgatót produkál a rádió, azt hiszem, nagyon megnyugtató adatokhoz jutnánk”¹⁶ – mondta. Álláspontja később, idősebb korában némileg pesszimistábbá vált: 1942-ben egy előadásában például kijelentette, hogy „a rádió gépiessé teszi a gondolatközlést és sokszor kiöli az áhítatot az önmagát kinyilatkoztató igazság előtt”.¹⁷ Ez azonban inkább csak árnyalta, nem pedig módosította alapfelfogását, amely igen kedvező maradt. Erre utal idős korában írt önéletrajzi munkája is, amelyben azt hangsúlyozta, hogy kapcsolata szülőföldjével, Erdéllyel a két világháború között a politikai nehézségek dacára is intenzív maradt, többek között a rádióknak köszönhetően.¹⁸

A dunamelléki püspök elismerő véleményét más egyházkerületekben is osztották. A *Debreceni Protestáns Lap* hasábjain például Baráth Imre – szemben a rádiót pusztán „múló divat”-nak tartók álláspontjával – úgy találta, hogy korszakalkotó találmányról van szó, amelynek jelentősége csak a könyvnyomtatással hasonlítható össze. A kérdést világtörténelmi összefüggésekbe helyezve utalt rá, hogy az első világháború tapasztalatai nyomán – amely a tömegessé váló propaganda következtében minden korábbinál jobban elidegenítette egymástól a nemzeteket – Európa népeiben felmerült a vágy a

kölcsönös közeledésre, hogy a népek „megértsék egymást, hogy a háború rémes fúriája béklyók közé legyen verve, az emberi lehetőségek törvényei szerint. A rádió ennek a váagnak, óhajnak remek szimbóluma.” Annak a reményének is hangot adott, hogy – hasonlóan a könyvnyomtatásnak a 16. századi reformáció sikerében játszott szerepéhez – a rádió a 20. században hozzá fog járulni a protestantizmus megújulásához, dinamizálásához, sőt egyenesen úgy találta, hogy az egyházon belüli megújulást hirdető belmissziós mozgalom erősödése is részben már a rádió térnyerésének következménye.¹⁹

Az evangélikus közösségen belül a rádiós műsorszórás megítélése jóval vitatottabbnak bizonyult. Amikor a rádió művészeti igazgatója, Szóts Ernő 1926 februárjában interjút adott egy napilapnak, elmondta, hogy a vállalat mindhárom történelmi egyház számára biztosította volna a közvetítések lehetőségét, azonban „az evangélikus egyház nem reflektált a rádióra”.²⁰

Az evangélikus sajtónyilvánosságban a kérdést igen gyakran tárgyalták, és a hozzájárulások arra mutatnak, hogy a véleményformálók nem voltak elégedettek a hivatalos egyházi döntéssel. Az *Evangélikusok Lapjának* egyik szerzője például nem találta helytállónak azt az érvet, miszerint a rádiós istentiszteletek elszoktatják a híveket a templomlátogatástól és az adakozástól. Szerinte sok szempont szólt a közvetítések mellett: lehetőség teremődik a megszállt területeken élő hittestvérek megszólítására; a templomtól távol, szórványokban, tanyákon lakók is bekapcsolódhatnak az egyház életébe, visszanyerik érdeklődésüket, adakozó kedvüket; a vegyes házasságban élők jobban megismerhetik az evangélikus hitet, és talán a katolikusok sem fogják kikapcsolni a készüléket, akiknek saját egyházuk előírásai szerint nem szabad protestáns istentiszteleteken részt venniük.²¹ Véleményéhez csatlakozott egy másik olvasó is, aki szerint minden evangélikus örült volna a rádiós közvetítések megkezdésének. Azt ugyan reális problémának ítélte, hogy a közvetítések időpontja egybeeshet a templomi szertartásokéval, de ennek kivédésére a budapesti Deák téri templom vasárnap délutáni istentiszteleteinek közvetítését javasolta, amikor a rádió programján egyébként is csak kevésbé népszerű zenés műsorok szerepeltek.²²

A lelkeszi karon belül szintén számos támogatója akadt az új médium felhasználásának, ezért a Magyar Evangélikus Lelkészegyesület felterjesztést intézett az egyház egyetemes közgyűléséhez a rádió-istentiszteletek rendszeresítése érdekében. A testület 1926 novemberében azonban nem ítélte időszerűnek a kérdést, és inkább a kormányhoz fordult, amelytől azt kérte, hogy „a legközelebb megtartandó nemzetközi rádiókongresszusra kiküldendő megbízottja útján tegyen a kongresszusnak javaslatot aziránt: határozza el, hogy vasárnapokon és ünnepnapokon délután 7 óráig minden európai leadállomás csak istentiszteleteket, vagy vallásos tárgyú előadásokat közvetítsen”.²³ A különös kérés fényében úgy tűnik, az evangélikus egyház döntéshozói elsősorban attól tarthattak, hogy a szokásos műsorok közé vegyítve sugárzott istentiszteletek valamiképpen profanizálódnak, elveszítik méltóságukat, ezért kívánták azt, hogy az európai rádióhallgatók vasárnapként csak vallásos műsorok közül választhassanak.

A döntést az egyházi sajtó olvasói komoly fanyalgással fogadták. Egy kelenföldi presbiter például nehezményezte, hogy a közgyűlés nem indokolta meg érdemben döntését, és értetlenségét fejezte ki a fontos kérdés megoldásának halogatása miatt.²⁴ A kelenföldi nőegylet elnöknője hosszú olvasói levélben fejtette ki álláspontját, amely szerint „a mai gyors tempóban élő világban, a rádió mellőzése esetén, a magyar ág[ostai] hitv[allású] evang[élikus] egyház létezésének tudata a világban lassan elmosódik”. Úgy vélte, a lelkeszek két tényezőtől tartanak: hogy üresek maradnak a templomok, ami azonban nem reális lehetőség; illetve hogy a hallgatók profanizálhatják az istentiszteleteket (például

azzal, hogy nem ünneplő ruhában ülnek le a rádió mellé). Ő maga jóval optimistábban ítélte meg a kérdést, hiszen szerinte a rádiós istentiszteletek ekkoriban már nagy népszerűséget élveztek az evangélikusok között (akik főleg a református közvetítéseket követhették), és úgy gondolta: „lesznek olyanok, akik az istenházát most nem látogatják, és akiket a rádió fog visszahozni az egyházhoz”. A jövőre nézve pedig azt javasolta, hogy – tekintettel a házimunka által leterhelt édesanyák és háziasszonyok igényeire – a rádió a délutáni, illetve az esti órákban (legalább az adventi és nagybőjti időszakban) is közvetítsen prédikációkat.²⁵ Egy nyíregyházi olvasó szintén felfoghatatlannak tartotta, hogy az egyház vezetői nem aknázzák ki a rádió nyújtotta lehetőségeket, ezért javasolta az *Evangélikusok Lapja* szerkesztőségének, hogy indítson az előfizetők között aláírási akciót az illetékesek meggyőzésére.²⁶

Hasonló véleményen volt Krayzell Miklós budapesti büntetőbíró, az egyház egyik világi tisztviselője, aki szerint a közgyűlés ötletszerű határozatot hozott a kérdésben, ráadásul teljesen valószerűtlennek látta, hogy ennek alapján nemzetközi szabály születhet a vasárnapi rádióműsorok kizárólagos vallásos jellegéről. Krayzell szerint a rádió igen hasznos lenne az evangélikusok számára is, például a „szekták” elleni védekezésben, a betegek, az idősek, a szórványban élők és a trianoni határokon kívülre szorult közösségek gondozásában. Az ellenérvek súlyát nem tartotta komolynak. „Amit a rádió ellenzői felhoznak, hogy akik az Igét rádión hallgatják, az Ige hirdetését könnyen profanizálhatják, hogy közben dohányoznak, vagy táplálkoznak. Ez a kifogás teljesen komolytalan és helyt nem álló, s ellentétben áll a protestantizmus alapelveivel, mely szerint lélekben kell, hogy imádjuk az Istent, nem pedig külsőségekben.”²⁷

Krayzell olyan fontosnak ítélte a kérdést, hogy a tettek mezejére lépett, és egyházmegyei törvényszéki bíróként kapott tiszteletdíját, négymillió koronát felajánlotta az evangélikus templomi közvetítések megszervezésének költségeire, Lándori Kéler Zoltán dunáninneni egyházkerületi felügyelő pedig anyagi felelősséget vállalt magára az ügyben. A kezdeményezés nyomán a budavári evangélikus templomban fel is szereltek egy leadóállomást.²⁸ A rádió 1927 pünkösdhétfőn innen sugározta az első evangélikus istentiszteletet, amelyen Draskóczy Lajos nyugalmazott teológus hirdette az igét.²⁹ A kezdeményezés egyértelmű közönségsikert aratott: a szónok néhány nap leforgása alatt 347 üdvözlő és hálálkodó levelet kapott a hallgatóktól.³⁰

A hivatalos egyház igencsak felemás módon viszonyult a fejleményekhez. A pozitív végletet báró Radvánszky Albert egyetemes felügyelő reakciója jelenti, aki örömmel írt köszönőlevelet Lándorinak.³¹ A budapesti egyházmegye közgyűlésén viszont Kemény Lajos lelkész a jogügyi bizottság előadójaként a budai gyülekezet eljárását elítélő és a további közvetítéseket betiltó javaslatot nyújtott be. A javaslat szerint a rádióügy szabályozása az egyetemes egyház hatásköre, a budavári lelkész pedig a konkrét esetben hibázott, mert átengedte a rádiós szónokok kijelölésének jogát a dunáninneni kerület világi elnökének, tehát „idegen hatóságnak”, amihez nem kért jóváhagyást. A budai gyülekezet részéről Sándy Gyula udvari tanácsos, műegytemi tanár tiltakozott a javaslat ellen, amelyet végül a közgyűlés csak módosításokkal fogadott el: a budai lelkészt megfeddtek ugyan, de a rádiós közvetítések folytatását nem tiltották meg.³²

A rádióvitában az egyházmegyei közgyűlést követően a jogi vonatkozások kezdtek előtérbe kerülni. Az *Evangélikusok Lapja* például védelmébe vette a budai gyülekezetet, és úgy érvelt, hogy a rádiós közvetítés ténye egyházz jogi szempontból valójában nem jelent különleges helyzetet. „A rádió-istentisztelethez joga van mindenkinek, akinek joga van prédikálni, istentiszteleteket tartani. Abban a felhatalmazásban, melyet a lelkész kap, mikor őt a szószékre felbocsátják, bennfoglaltatik [nemcsak] az, hogy ő 40, vagy 100

embernek prédikáljon, hanem az is, hogy prédikáljon esetleg ezreknek, ha ezeket az ezreket el tudja érni hallgatókul.”³³ A Magyar Evangélikus Lelkészegegyesület vezetője, Paulik János hasonló álláspontot foglalt el: eszerint felesleges volna a rádiós közvetítéseket az egyetemes egyház ellenőrzése alá helyezni, hiszen a szószerző felügyelete eleve püspöki hatáskör, akár van rádióközvetítés onnan, akár nincs. Azt viszont jogos elvárásnak tartotta, hogy az egyházközségek jelentsék be, ha rádióleadót szeretnek fel a templomukban, és tanácsosnak látta, hogy csak tapasztalt szónokok vállalkozzanak a rádiós szereplésre, hiszen az valóban nagy felelősséget jelent. A fejleményekben annak igazolását látta, hogy „magasabb egyházi érdekből nem tanácsos az embernek kezdeményező kedvére bilincseket verni. Sok nagy dolog látszólag kicsi emberektől indult ki”. A hivatalos egyház magatartását „a Pató Pál-féle filozófia” körébe sorolta, és finoman felvetette a pesti Deák téri egyházközség vezetőinek felelősségét, akiket a rádió először keresett meg a közvetítés ötletével, ők azonban nem kívántak élni a lehetőséggel, noha „a rádió ma már korigény, amellyel számolni kell, s amelyik Egyház elzárkóznék előle, az annak csak kárát vallhatná”.³⁴

A szélesebb egyházi nyilvánosság irányából megnyilvánuló rokonszenv ellenére 1927 őszén ismét megjelentek a viharfelhők a budavári gyülekezet rádiós szószerző felett: a bányai egyházközség közgyűlésén Raffay Sándor püspök határozott ellenvéleményének adott hangot, kijelentve, hogy a rádióügy eldöntése az egyetemes egyház feladata, mivel csak ez „engedheti meg az istentiszteletekben történő újításokat és gyökeres változtatásokat”.³⁵ A kerületi közgyűlés ezzel összhangban a kérdés rendezését az egyetemes egyház jogának ismerte el. A határozat szerint „A rádió-istentiszteletek tartása a parókusi jog kereteit meghaladja azért, mert a rádiókészülékkel továbbított istentisztelet elsősorban éppen azt a célt kívánja szolgálni, hogy a legtávolabb lakó és a lelkész parókusi illetékessége alá nem tartozó hívek részére továbbítsák a parókus székhelyén tartott istentisztelet”. A közgyűlés erre hivatkozva semmisnek nyilvánította a budai egyházközség vonatkozó határozatait és a közvetítésekről a rádióval kötött szerződését.³⁶

Erre válaszként Krayzell Miklós is tollat ragadott és részletgazdag indítványt írt az egyetemes közgyűlés számára, amelyet az *Evangélikusok Lapjának* mellékleteként is megjelentettek. Ebben előzetesen leszögezte, hogy mély tisztelettel viseltetik Raffay püspök iránt, de a rádióügyet rendkívüli jelentősége folytán nem lehet „tisztán a tekintélyek tiszteletén alapuló, elvtelen, szenttelen és véleménytelen szervilis módon elintézni”. A Biblia szerint a keresztyének kötelessége az Ige terjesztése, a közvetítések megszervezőit ezért nem „feltűnési viszketeg”, az egyetemes egyház iránti tiszteletlenség vagy divathóbort motiválta. Ő maga – ellentétben a bányakerületi döntéssel – úgy találta, hogy a rádiós igehirdetés a parókusi jog keretét nem haladja meg, ezért az abba való minden beavatkozási kísérlet hatáskör-túllépést jelent. Egyebek mellett egy református egyházjogász írásban elküldött szakvéleményére is hivatkozott, amely szerint: „Az minden lelkésznek szuverén joga, hogy élőszóval, megafonnal vagy rádióval közvetíti-e híveihez és más érdeklődőkhöz az Igét. Ehhez az egyetemes egyháznak abszolúte semmi köze. Ravasz püspök se kérdezett meg semmiféle egyházi hatóságot, hogy megengedik-e a Kálvin téri templomba a rádió bevezetését. Nagyot is néztünk volna.” Kraycell úgy vélte, hogy „a bányai kerületnek a rádiót ellenző határozata, egyfelől teljesen elszigetelt és diszkusziótól el nem bíró, sporadikus jelenség”, másrészt viszont veszélyes az evangélikusokra nézve, hiszen időközben a katolikus egyház nagy lendülettel szervezte meg a maga rádiószolgálatát.

Ezután részletesen foglalkozott az ellenérvekkel, amelyeket a konzervatívok a bányakerületi lelkészértekezleten hoztak fel. Ezen a fórumon Kemény Lajos lelkész úgy vélte, hogy a rádiós közvetítések megkezdése előtt feltétlenül létre kell hozni az evangélikus gyülekezetek liturgiai egységét, valamint az egyöntetű perikópa-rendszert

(amely biztosítja, hogy az egyes gyülekezetekben egy adott nap ugyanaz az igeszakasz hangozzon el az istentiszteleteken). Nehezményezte, hogy a közvetítésekben hallhatók az adott gyülekezet hirdetései, amelyek természetesen csak a helyi közösség tagjait érdeklik; továbbá aggódott amiatt, hogy a prédikációkban esetlegesen elhangzó irredenta jellegű kijelentések külpolitikai bonyodalmakhoz vezethetnek. Egy másik felszólaló, Kovács Sándor egyetemi tanár úgy vélte, hogy helytelen, ha egy gyülekezet lelkesze vendégszónokokat hív meg a rádiós közvetítések alkalmából, mert így mással végezteti el a saját munkáját; a közvetítés veszélyezteti a templom komolyságát, továbbá a rádió „túlterjed az egyházközség határán”. Mindezekkel kapcsolatban Krayzell úgy vélte, hogy a helyi hirdetések egyetlen rádiózó sem köteles végighallgatni, ha unalmasnak találja őket; a külpolitikai problémák megoldása az illetékes miniszter feladata; a budai gyülekezet tagjai pedig még egyszer sem nem panaszkodtak a rádiós vendégszónokok képességei miatt. A többi felvetett szempontot kicsinyes, jelentéktelen kifogásnak ítélte, amelyek csupán a megoldás örök időkre szóló elodázását szolgálják. Mindezekre tekintettel javasolta az egyetemes közgyűlésnek, „mondja ki azt, hogy a rádiós igehirdetés kérdése, a zsinati hatáskörbe tartozó parókusi jog újabb szabályozása előtt semmiféle egyházi közigazgatási hatóság és közgyűlés által hatáskör hiányában nem érinthető”.³⁷

A viták megoldása tehát végül az egyetemes közgyűlésre maradt, amelytől a budai gyülekezet a bányai kerület határozatának megváltoztatását kérelmezte, míg a közgyűlés jogügyi bizottsága ragaszkodott a döntés fenntartásához. Ekkor Geduly Henrik, a tiszai egyházkerület püspöke saját előterjesztést tett, amely kimondta azt, hogy a közgyűlés a zsinat illetékességének ismeri el a végleges szabályozás megalkotását, addig viszont úgy dönt, hogy a rádiós igehirdetők kiválasztására különbizottságot alakít az egyetemes felügyelő vezetésével, a püspökök és a rádiófelvevővel rendelkező egyházközség képviselőjének részvételével. Az egyházközségi elnökség negyedévente előterjeszti az egyetemes felügyelőnek a vendégszónokok listáját, a felügyelő pedig az illetékes püspök engedélyét kéri.³⁸ A jó taktikai érzékkel megfogalmazott javaslat a kortárs értékelés szerint „kiszedte a kérdésnek minden méregfogát”, aminek köszönhetően a közgyűlés egyhangú szavazással tette magáévá az indítványt.³⁹

Ezzel az egyházi jogi kérdések sikeresen megoldódtak, azonban a viták következtében az egyházon belül továbbra is maradtak bizonyos feszültségek – ezért tartotta például Paulik János a közgyűlési határozat után is fontos feladatnak „a rádió-istentiszteletek körül támadható kérdések barátságos tisztázását”.⁴⁰ A rossz hangulatról árulkodik, hogy röviddel a közgyűlés után Raffay Sándor Zsigmondy Jenő egyházkerületi felügyelővel együtt nyílt levelet tett közzé, amelyben tiltakoztak azzal a váddal szemben, miszerint a rádióügyben megsértették a szólásszabadságot, és objektivitásra kérték a véleményformálókat.⁴¹ A feszültségoldás szándéka jól érezhető a *Hegyen Épített Városban*, a budai evangélikus gyülekezet lapjában, amelynek szerzője szerint a rádiós istentiszteletek lehetővé tétele jelentős előrelépés volt, amivel már csak azért sem lett volna tanácsos tovább késlekedni, mert a többi felekezet már jó ideje sikeresen a saját szolgálatába állította a hanghullámokat. A konzervatív kétkedők megnyugtatására hangsúlyozta azonban, hogy a rádió „kétségek nélkül nagyhatású segédeszköz a valláshirdetésre, de csak segédeszköz”: teljesen soha nem tudja pótolni a templomi istentiszteleten való részvétel lelki hatását, ezért alaptalan az attól való félelem, hogy kevesebben fognak személyesen megjelenni az Isten házában. Végül – a belső megbékélés jegyében – önkritikát fogalmazott meg saját egyházközségének eljárása felett: „Köszönetünk illeti egyházunk fölöttes hatóságait, hogy ebben a kényes ügyben mellénk állottak, bár a keresztülvitel útja tagadhatatlanul hibás volt.”⁴²

A későbbi fejlemények arra mutatnak, hogy az 1927-es egyetemes közgyűlési határozat valóban sikeresen oldotta meg az evangélikus egyházon belüli rádióvitát, és az új médium felhasználása az egész közösségben elfogadottá vált. Az egyetemes felügyelő jelentése már a következő évben leszögezte: „A misszió kiválóan hatásos eszközzé nyilvánult a rádió. Az evangélikus rádió-istentiszteleteknek az a rövid múlt is, amelyre visszatékinthetnek, jó nevet, nagy megbecsülést és lelkes, áhítatos hallgatóságot biztosított.”⁴³ A bizalom kiépülését jelzi, hogy a korábban elutasító Deák téri gyülekezet is megnyitotta kapuit a rádió előtt: innen első alkalommal 1929 áprilisában közvetítettek istentiszteletet, amelyen Raffay Sándor prédikált.⁴⁴ A gyülekezet kérésére az egyetemes közgyűlés engedélyezte, hogy a templomból továbbra is adhassanak közvetítéseket, a budavári és a Deák téri gyülekezeteknek jutó műsoridő elosztására pedig különbizottságot küldött ki.⁴⁵ A rádió általában havi két evangélikus istentiszteletet közvetített, egyet-egy Pestről és Budáról, de a nagyobb ünnepeken általában inkább a Deák teret kapcsolták. A szónokok kiválasztása a gyakorlatban a bizalmi elvet követve történt. Az egyetemes felügyelő jelentése szerint „az egyházkerületek püspökei által javasoltak közül az érdekelt egyházközség meghallgatásával Raffay Sándor püspök választja ki az egyes alkalmak funkcióit és azoknak a nevét velem közli. Így a szónokok kijelölése az egyetemes közgyűlés vonatkozó határozatának szellemében történik anélkül, hogy a bizottság költséges és idővesztéssel járó egybehívása szükségessé válnék.”⁴⁶

Az 1920-as évek végére tehát a rádió felhasználása mindkét nagy protestáns felekezetben teljesen elfogadottá vált. A rendszeres közvetítések hozzájárultak a felekezeti öntudat formálódásához, például a fővárosi gyülekezetek éneklésének mintaadóvá válásával. Az *Evangélikus Népiszkola* egyik szerzője 1931-ben a következő érveléssel biztatta a kántorokat a közös éneklés egységesítésére, a dallam sokféle szokásos elnyújtásának és cifrázásának megakadályozására: „Ha pedig jó az egyházközségünk éneklése, a lelünkét simogatja szavaival az az egyháztag, amikor azt mondja, hogy Budapesten a 374. éneket éppen úgy énekeltek, mint mi. Hallotta rádió. Ilyen esetben érzi az összetartozandóságot az egyháztag. Ezért kell nekünk az uniformitás érdekében összefognunk.”⁴⁷ A közvetítések sikerét jelzi az a tény is, hogy megjelent az igény a rádiós szónokok munkájának összehangolására. A református ígéhirdetések anyagát közreadó Láthatatlan templom című kiadvány kritikusa például egyenetlennek ítélte a beszédek színvonalát, és zavarónak találta a prédikációk alapjául szolgáló témák és bibliai textusok kiválasztásának önkényességét. Helyzetértékelése szerint „a rádiós istentiszteletek szónokai és prédikációi nem tudnak egymásról. Egy esztendei ígéhirdetés anyagával szemben joggal lehet valamelyes egységnek az igényét támasztani, ezt azonban nem lehet megtalálni.”⁴⁸

A rádiókérdés a protestáns nyilvánosságban az 1920-as évek végétől azonban egyre inkább a római katolikusokkal folytatott felekezeti viták összefüggéseiben jelent meg. A közvetítések számának megoszlása az egyes felekezetek között egyfajta presztízskérdésként is felfogható volt, és a kérdés a rendszeres műsorszórás megindulása után szinte azonnal terítékre került. Különösen a jezsuita renchez köthető *Magyar Kultúra* című folyóirat foglalkozott gyakran és polemikus hangnemben a kérdéssel. 1926 elején például azzal vádolta a rádió vezetőségét, hogy „protestáns tendenciákat” érvényesít, mivel a lakosság számát messze meghaladó arányban ad református istentiszteleteket, sőt állítólag „még a nem vallásos tárgyú rádióba mondott beszédeknek is protestáns színezetük” volt.⁴⁹ 1928-ban a folyóirat olvasói levelet közölt, amely nehezményezte, hogy a rádió ekkoriban váltakozva közvetített egyik héten református, a következőn pedig katolikus és evangélikus szertartást. „Holott a valóságban az volna a helyes arány, hogy kétszer legyen katolikus istentisztelet, egyszer protestáns; s ez utóbbi ismét lehetne felváltva:

kétszer kálvinista, egyszer lutheránus. Mit kell az ország lakosságának minduntalan olyan vallás istentiszteletét hallgatnia, amelynek csak 6–7 százalék követője van az országban – alig több mint a zsidó vallásnak – s az is jórészt nem magyar anyanyelvű? A mai állapot egyszerűen annyi, mint túlzó protestáns propaganda az állami rádió révén.”⁵⁰

A protestáns térfélen szintén kiemelt érzékenységgel kezelték az ügyet, amelynek alakulását általában pont ellentétesen ítélték meg, mint a *Magyar Kultúra*. A *Református Figyelő* című hetilap például 1929-ban arra hivatkozva vetette fel az Egyesült Református Rádióelőfizetők (ERRE) névvel tervezett szerveződés megalapításának ötletét, hogy a rádió nem közvetít elég gyakran a Kálvin térről. A szerző az ideális megoldásnak tulajdonképpen egy saját református rádióadó indítását tartotta volna, bár beismerte az elképzelés irrealitását. Ennek ellenére hangsúlyozta: „össze kell fognunk annak megmutatására, hogy vannak eszményeink, vannak igényeink és vannak törekvéseink a rádióval kapcsolatban”. A református rádióelőfizetők szervezetétől azt várta volna, hogy a rádió műsorpolitikájának meghatározásában érvényesítse a felekezeti érdekeket.⁵¹ Néhány hónap múlva a folyóiratban ismét sürgették az ERRE megalakítását, hiszen úgy vélték, hogy a rádió nehezen térhetne ki 5-10 ezer szervezett előfizető óhajai elől.⁵² A panaszokat osztotta a történelmi kálvinizmus orgánuma, a *Kálvinista Szemle*, amely szintén felvetette az önálló református adó alapításának gondolatát,⁵³ valamint a hasonló követeléseket megfogalmazó *Magyar Protestánsok Lapja* is.⁵⁴ Ennek szerzője úgy vélte, hogy sok protestáns csak az istentiszteletek kedvéért fizetett elő a rádióra, ezért ők csalódtak a közvetítések számának csökkentése miatt. Ő katolikus nyomásgyakorlást sejtett a háttérben: „Sem a klerikálisok, sem a jezsuiták nem tartják fenn a rádiót, arra pénzt nem adnak, tehát semmi, de semmi joguk sincs, hogy befolyást gyakoroljanak” – írta. Azt különösen nehezményezte, hogy Debrecenből a rádió ekkoriban egyáltalán nem adott közvetítéseket, ami véleménye szerint „a legnagyobb fokú figyelmen kívül és bizony nagyon árt a rádió népszerűségének”.⁵⁵ Egyes hírek már egyenesen arról szóltak, hogy megkezdődtek az előkészületek egy protestáns adó felállítására a fővárosban. Az állítólagos kezdeményező szerint az új társaság célja „a magyar kultúra propagálása, függetlenül a Stúdiótól és olyan műsorok összeállítására, amely a közönség minden rétegét érdekli”.⁵⁶

A rádiót érintő felekezeti panaszok később is igen gyakran felbukkantak. A *Református Figyelő* például rendszeresen tiltakozott a katolikus vallási műsorok túl magasnak ítélt száma (1933-ban havi négy szentmisét és két református istentiszteletet lehetett meghallgatni⁵⁷), a protestánsok rovására elkövetett méltánytalanságok, a műsoridő lejártá előtt önkényesen megszakított közvetítések, valamint a rejtélyes technikai problémák (mint amikor például egy prédikációt váratlanul egy öblös férfihang szakított félbe, amely egy bizonyos Jóska holléte felől érdeklődött) miatt.⁵⁸

A protestáns véleményformálók ennek ellenére nagy reményeket tápláltak az új médium iránt a felekezeti ellentétek oldása szempontjából is. Úgy látták ugyanis, hogy az intranzigens katolikusok számára a rádióközvetítések elsősorban azért tűntek veszélyesnek, mert a katolikus hívek a segítségükkel más felekezetek ige hirdetéseit is figyelemmel követhették. „Sem politikai, sem felekezeti Trianont nem ismer el ez a hanghullám” – írták.⁵⁹ Ennek volt is valóságalapja, hiszen az esztergomi érsek budapesti helynöke már a magyar rádiózás hőskorában, 1926 májusában hivatalos hirdetményben figyelmeztette a fővárosi híveket, hogy „mivel az Anyaszentegyház a hit tisztaságának megőrzése céljából a más vallású istentiszteleteken való részvételt tiltja, a katolikus hívőknek más vallású istentiszteleteket (prédikációkat, imákat) rádióon sem szabad hallgatniuk”.⁶⁰ A protestáns véleményformálók ezért úgy gondolták, hogy a rádiós

istentiszteletek segítenek közelebb hozni egymáshoz katolikusokat és protestánsokat, hozzájárulva ezzel a felekezeti békeség megteremtéséhez,⁶¹ és különösen Ravasz László prédikációinak tulajdonítottak nagy jelentőséget, mint amelyek „jótékony Golf-áramlat”-ként segítenek oldani a felekezetek közötti gátyot.⁶²

Láthattuk tehát, hogy a rádiós műsorszórás megkezdésekor a magyarországi református és evangélikus nyilvánosságban egyaránt felbukkantak aggodalmak, kételyek, ami gyakori társadalmi jelenségnek számít a jelentős technikai újdonságok megjelenése esetében. Az általános fenntartások nagyrészt a templomok látogatottságának visszaesésére, illetve a hanghullámok segítségével közvetített szertartások profanizálásának veszélyére vonatkoztak. Az evangélikus közösségben mindehhez még egyházi jogi természetű viták is társultak, amelyek – mivel a lelkészek cselekvési szabadságának és az egyetemes egyház központosítási igényének kérdéseit is érintették – igen érzékeny témának bizonyultak. Ennek következményeként az evangélikus istentiszteletek csak némi fáziskéséssel jelentek meg a rádió műsorán, az egyház belső közvéleménye pedig sikeresen meggyőzte arról a döntéshozókat, hogy az evangélikusoknak is alkalmazkodniuk kell a társadalmi nyilvánosság átalakuló viszonyaihoz.

JEGYZETEK

- 1 Tertinszky Edit: Magyar Rádió. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): Magyarország a XX. században. III. kötet. Babits Kiadó, Szekszárd, 1998. 356–357.
- 2 Rádióműsorok. 8 Órai Újság, 1925. december 25. 27.
- 3 A rádió-istentisztelet hatása. Dunántúli Protestáns Lap, 1926. január 24. 16.
- 4 A rádió és a templom. Reformátusok Lapja, 1926. május 30. 1.
- 5 A kérdésről részletesen lásd Giczi Zsolt: A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországon. Doktori disszertáció. Budapest, 2009.
- 6 Rádió és Evangélium. Reformátusok Lapja, 1926. április 25. 3.
- 7 Rádióistentiszteletek hallgatása a korcsmahelyiségekben. Kálvinista Szemle, 1928. november 3. 366.
- 8 A rádió-istentiszteletek korcsmai felvételének büntetése. Kálvinista Szemle, 1930. január 4. 5.
- 9 Rádió-istentisztelet. Sárospataki Református Lapok, 1926. január 31. 23.
- 10 Klestenitz Tibor: Sajtó és újságírás Trianon árnyékában. In: Bódy Zsombor (szerk.): Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után. MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. 308.
- 11 Rádió a Kálvin téri templomban. Reformátusok Lapja, 1926. január 3. 2.
- 12 A rádió hatásáról. Hegyen Épített Város, 1929. május 23. 88.
- 13 A hetilapról részletesen lásd Kiss Réka: Identitásépítés a magyar református sajtóban a XX. század első felében. A Református Figyelő példája. In: Paál Vince (szerk.): A sajtó kultúrák közvetítő szerepe 1867–1945. Tanulmányok. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. 81–98.; Klestenitz Tibor: A protestáns sajtó fejlesztésének kérdései és lehetőségei a Református Figyelő tükrében, 1928–1933. Magyar Könyvszemle, 2020/4. 316–330.
- 14 Sz.: Száz rádió-prédikáció. Református Figyelő, 1932. április 23. 133.
- 15 Ugyanott.
- 16 F. S.: Beszélgetés Ravasz László püspökkel, aki tíz éve Kálvin téri lelkész. Budapesti Hírlap, 1931. május 24. 8.
- 17 Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016. 90.
- 18 Ravasz László: Emlékezéseim. Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992. 274.
- 19 Baráth Imre: Mit várhatunk a rádiótól? Debreceni Protestáns Lap, 1927. február 5. 50–51.
- 20 Horváth Kálmán: Meg lehet-e szüntetni a rádiópanaszokat? Nemzeti Újság, 1926. február 21. 8.
- 21 Kring Jenő: Templom és rádió. Evangélikusok Lapja, 1926. február 14. 54.
- 22 H. G.: Visszhang. Dr. Kring J. Templom és rádió című cikkére. Evangélikusok Lapja, 1926. február 28. 69.
- 23 Evangélikus Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyv, 1926. november 11. 26.
- 24 Mokry Imre: Levél a szerkesztőhöz. Evangélikusok Lapja, 1927. május 8. 148–149.

- 25 özv. Stefezius Istváné: Levél a szerkesztőhöz. Evangélikusok Lapja, 1927. február 27. 67.
- 26 Piufisch Oszkárné: Levél a szerkesztőhöz. Evangélikusok Lapja, 1927. március 27. 100.
- 27 Krayzell Miklós: Rádió az „Ige” hirdetésének szolgálatában. Evangélikusok Lapja, 1926. december 26. 423–424.
- 28 Az első evangélikus rádió-istentisztelet. Evangélikusok Lapja, 1927. június 12.
- 29 Az első evangélikus rádió igehirdetés. Magyar Protestánsok Lapja, 1927. június 19. 5.
- 30 Az első evangélikus rádió igehirdetés. Evangélikusok Lapja, 1927. június 19. 197.
- 31 Az egyetemes felügyelő a rádiós igehirdetésről. Evangélikusok Lapja, 1927. július 3. 213.
- 32 Krayzell Miklós: A rádió Dr. Eckjei. Evangélikusok Lapja, 1927. július 31. 252–253.
- 33 Rádió-istentiszteletek. Evangélikusok Lapja, 1927. augusztus 28. 294.
- 34 Paulik János: Rádió-istentiszteletek. Evangélikusok Lapja, 1927. szeptember 11. 301.
- 35 Bányai Evangélikus Egyházkerület Jegyzőkönyvei, 1927. szeptember. 25.
- 36 Bányai Evangélikus Egyházkerület Jegyzőkönyvei, 1927. szeptember. 36.
- 37 Krayzell Miklós: A rádió apológiája. Indítvány az egyetemes közgyűléshez. Külön melléklet az Evangélikusok Lapja 41. számához. 1–8.
- 38 Evangélikus Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyv, 1927. október 27. 25–26.
- 39 Egyetemes közgyűlés. Evangélikusok Lapja, 1927. november 6. 365.
- 40 Paulik János: Elnöki megnyitó a MELE 1927. október hó 26-án tartott közgyűlésén. Evangélikusok Lapja, 1927. november 27. 387–388.
- 41 Zsigmond János – Raffay Sándor: A rádió kérdéséhez. Evangélikusok Lapja, 1927. november 6. 374–375.
- 42 Marik Ernő: A rádióvíta zárszava. Hegyen Épített Város, 1928. március 15. 60–61.
- 43 Evangélikus Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyv, 1928. november 16. 17.
- 44 Rádiós istentisztelet a Deák téri templomból. Evangélikusok Lapja, 1929. április 28. 135.
- 45 Evangélikus Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyv, 1929. november 15. 25.
- 46 Evangélikus Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyv, 1930. november 21. 27.
- 47 Glatz Lajos: A mi egyházi éneklésünkről. Evangélikus Népiskola, 1931/1. 15.
- 48 Kemény Lajos: A láthatatlan templom. Rádioprédikációk. Protestáns Szemle, 1934. 169.
- 49 A rádióelőadások színezete. Magyar Kultúra, 1926/3. 152–153.
- 50 Egy rádióelőfizető: Panasz a rádióra. Magyar Kultúra, 1928/23. 482.
- 51 Victor János: E.R.R.E. Szerény indítvány és testvéri felhívás egy fontos ügyben. Református Figyelő, 1929. március 23. 137.
- 52 A rádió. Református Figyelő, 1929. augusztus 3. 369.
- 53 A rádió és a református istentiszteletek. Kálvinista Szemle, 1929. július 6. 221.
- 54 Ünnepelesen tiltakozunk az ellen, hogy a protestáns istentiszteletek leadását a rádió csökkentse. Magyar Protestánsok Lapja, 1929. július 14. 3.
- 55 Szabó Lőrinc: Több protestáns istentiszteletet akar hallgatni a vidék! A Rádió igazgatóságának szíves figyelmébe. Magyar Protestánsok Lapja, 1929. február 24. 3.
- 56 Új rádióadó állomás lesz Budapesten? Magyar Protestánsok Lapja, 1929. augusztus 18. 6.
- 57 A jezsuiták a testvériségről. Református Figyelő, 1933. május 27., 161.
- 58 Megint elváltak bennünket. Református Figyelő, 1933. január 28., 30.; Kereszthegy: Napi események, bírósági tárgyalások. Református Figyelő, 1933. február 18., 55.; A rádióelőfizetők véleménye. Református Figyelő, 1933. június 24., 193.; Bereczky Albert: Hol van a Jóska? Egy komoly kérdés a Rádió vezetőségéhez. Református Figyelő, 1933. július 15.; 223.
- 59 A jezsuiták a testvériségről. Református Figyelő, 1933. május 27. 161.
- 60 Lehet-e rádión misét hallgatni? Nemzeti Újság, 1926. május 16. 8.
- 61 Bácsi Sándor: Léggöri zavarok. Evangélikusok Lapja, 1930. december 7. 326.
- 62 Sz.: Száz rádió-prédikáció. Református Figyelő, 1932. április 23. 133.